

Harcerki i harcerze podczas II wojny światowej.

Opracowanie na potrzeby Gry Szare Szeregi 2025

Pogotowie wojenne

Przed II wojną światową w ramach Związku Harcerstwa Polskiego harcerki i harcerze mieli odrębne struktury (naczelnictwo, chorągwie, hufce, drużyny). W atmosferze narastającego zagrożenia wojną 10 stycznia 1939 r. naczelniczka harcerek Maria Krynicka zarządziła powołanie Pogotowia Harcerek pod kierunkiem Józefiny Łapińskiej, a 10 maja 1939 r. naczelnik harcerzy Zbigniew Trylski mianował członków Komisji Pogotowia Harcerzy. Ich zadaniem miała być pomoc dla wojska i ludności cywilnej w czasie działań wojennych (służba sanitarna, obserwacyjna, informacyjna, dostarczanie żywności itp.).

Wrzesień 1939 r.

1 września 1939 r. na Polskę napadły Niemcy, a 17 września Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. Harcerki i harcerze podjęli działania przewidziane w ramach Pogotowia. Dorośli harcerze zostali powołani do służby wojskowej, ale zdarzało się, że również młodszy włączyli się w walkę zbrojną. Szczególnie miało to miejsce na Górnym Śląsku, gdzie symbolem zaangażowania się harcerek i harcerzy stała się obrona wieży spadochronowej w Katowicach oraz w zaatakowanym przez wojska sowieckie Grodnie.

Początki konspiracji

Kłęska polskiej armii i okupacja terytorium Polski przez Niemców i ZSRS była wielkim szokiem dla całego społeczeństwa. Jednak mimo powszechnego przygnębienia natychmiast pojawiały się inicjatywy zmierzające do kontynuacji walki. Władze polskie nie skapitulowały i we Francji rząd na uchodźstwie, kierowany przez gen. Władysława Sikorskiego, rozpoczął formowanie polskiej armii. W kraju, wojskowi którzy uniknęli niewoli, zaczęli nawiązywać kontakty i tworzyć podziemne wojsko (od 1942 r. nazywane Armią Krajową). Również wiele środowisk harcerskich postanowiło potajemnie kontynuować działalność. W naszym regionie przykładem tego typu działań może być Tajna Organizacja Harcerska założona przez harcerzy z drużyny im. płk. Lisa Kuli w Niebylcu, czy Harcerska Organizacja Niepodległościowo-Wojskowa w Przemyślu.

Organizacje ogólnopolskie

W przeddzień kapitulacji Warszawy, 27 września 1939 r. zebrali się przebywający w oblężonej stolicy członkowie Naczelnej Rady Harcerskiej (najwyższej władzy ZHP obejmującej harcerki i harcerzy) i postanowili o przejściu przez ZHP do działalności konspiracyjnej i powołali nowe (tajne) władze organizacji. Organizacja harcerzy przyjęła później kryptonim „Szare Szeregi”, a organizacja harcerek „Związek Koniczyn” i „Bądź Gotów” (po wojnie całą konspirację harcerską – również harcerki – potocznie często określano jako „Szare Szeregi”). Oczywiście, działalności w konspiracji nie podejmowali wszyscy dotychczasowi członkowie organizacji, tylko ochotnicy, do których miano zaufanie. Z czasem wstępowały też do niej nowe osoby.

W miarę docierania informacji o decyzji Naczelnej Rady Harcerskiej do środowisk harcerskich w okupowanym kraju, większość z nich przyłączyła się do Szarych Szeregów (np. Tajna Organizacja Harcerska z Niebylca). W Rzeszowie jednym z głównych ich organizatorów był Józef Kret, który niestety

został aresztowany przez Niemców i uwięziony w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu (Auschwitz). Jednak nie wszyscy zwolennicy kontynuacji działalności harcerskiej w konspiracji zaakceptowali decyzję rady (nie spełniała formalnych wymogów statutowych) i włączyli się w struktury Szarych Szeregów. 27 października 1939 r. utworzono Harcerstwo Polskie (od 1943 r. używające kryptonimu „Hufce Polskie”), stawiające silny nacisk na wychowanie religijne i ideologię narodową, które było największą po Szarych Szeregach ogólnopolską konspiracyjną organizacją harcerską. Harcerki i harcerze w innych organizacjach podziemnych

Wiele starszych harcerek i harcerzy angażowało się w działalność podziemnego wojska i innych organizacji, gdzie wykorzystywali zdobyte w harcerskiej służbie umiejętności i doświadczenie. W Rzeszowie przykładem takiego zaangażowania mogła być wieloletnia przedwojenna komendantka hufca harcerek i organizatorka ich służby pomocniczej we wrześniu 1939 r. Jadwiga Jarecka, która wraz z grupą harcerek tworzyła służbę łączności dla podziemnego wojska. W 1942 r. została aresztowana i wywieziona do Auschwitz, gdzie na początku 1944 r. zmarła.

W rejonie Mielca i Tarnobrzega prężną organizację stworzył instruktor harcerski Władysław Jasiński. Początkowo wydawała ona tajne czasopismo „Odwet”, a później stworzyła pierwszy w regionie oddział partyzancki, w którym znalazło się wielu harcerzy.

Niektórym harcerzom udało się przedostać do Francji i wstąpić do polskiej armii, jak np. Hieronimowi Dekutowskiemu, drużynowemu II Wodnej Drużyny Harcerzy im. generała Mariusza Zaruskiego z Tarnobrzega, który później wrócił do okupowanego kraju jako tzw. „cichociemny” zrzucony na spadochronie i dowodził jednym z najlepszych oddziałów partyzanckich na Lubelszczyźnie.

Formy działalności Szarych Szeregów

Pierwszym naczelnikiem Szarych Szeregów był Florian Marciniak (aresztowany w 1943 r., w 1944 r. zamordowany przez Niemców), a następnie Stanisław Broniewski (do kapitulacji Powstania Warszawskiego). Przywódcy Szarych Szeregów uważali, że w czasie wojny należy wychowywać harcerzy poprzez zaangażowanie ich w walkę narodu o wolność w formie odpowiedniej do ich wieku. Założenia te zostały sformułowane w programie Dziś, jutro, pojutrze. Wprowadzono też w 1942 r. podział na grupy wiekowe: „Zawisza” (12–14 lat), „Bojowe Szkoły” (15–17 lat) i „Grupy Szturmowe” (powyżej 17 lat).

Zanim to nastąpiło, jedną z pierwszych form działalności konspiracyjnej harcerzy był mały sabotaż. Polegał on na wykonywaniu akcji pokazujących okupantom, że nie są u siebie i że Polacy się ich nie boją, a przez to podnoszące na duchu Polaków i piętnujące zdrajców (np. malowanie napisów na murach, zrywanie niemieckich tablic, flag itp.). Organizacja prowadząca taką działalność została założona w Warszawie przez jednego z najwybitniejszych przedwojennych instruktorów harcerskich Aleksandra Kamińskiego na początku 1940 r. (później przyjęła kryptonim „Wawer”).

Szare Szeregi wchodziły w skład Armii Krajowej. Starsi chłopcy dorastali, przechodzili szkolenie wojskowe i uczestniczyli w walce zbrojnej – to oni wchodziłi w skład Grup Szturmowych (GS). 26 marca 1943 r. przeprowadzili pod Arsenalem w Warszawie, pierwszą na taką skalę w stolicy, akcję zbrojną uwolnienia więźniów. Później brali udział w innych akcjach bojowych i dywersyjnych, a sierpniu sformowano z nich batalion AK, który przyjął kryptonim „Zośka” (na cześć poległego dowódcy warszawskich GS – Tadeusza Zawadzkiego ps. „Zośka”). Żołnierze tego batalionu uczestniczyli też w przeprowadzonej niedaleko Przeworska akcji „Jula” (wysadzenie mostu kolejowego).

Inna grupa została wyznaczona do wykonywania wyroków na funkcjonariuszach niemieckich i zdrajcach. Ich najsłynniejszą akcją był zamach na dowódcę SS i Policji w Warszawie Franza Kutscherę, wykonany 1 lutego 1944 r.. W maju 1944 r. stali się oni batalionem o kryptonimie „Parasol” (rozpoczęli szkolenie spadochronowe).

Zadania małego sabotażu przejmowali młodszy chłopcy z grupy Bojowych Szkół (BS). Byli oni też szkoleni do służb pomocniczych.

Najmłodsza grupa – Zawiszacy – nie byli włączani do bieżących akcji przeciw okupantowi, natomiast przygotowywali się do pełnienia służby pomocniczej podczas planowanego powstania powszechnego (regulacja ruchu, łączność, ratownictwo).

Harcerki i harcerze w Powstaniu Warszawskim

W powstaniu, które wybuchło 1 sierpnia 1944 r. brało udział ok. 4 tys. harcerek i harcerzy. W walce zbrojnej szczególną rolę odegrały bataliony „Zośka” i „Parasol”, które niestety poniosły olbrzymie straty. M.in. w wyniku odniesionych ran zmarł w szpitalu polowym, mieszkający wcześniej przez pewien czas w Rzeszowie, Józef Szczepański ps. „Ziutek”, żołnierz „Parasola”, poeta, autor m.in. piosenki Pałacyk

Michła.

Harcerki najczęściej pełniły służbę sanitarną i łączniczek. Łącznikami byli też chłopcy z BS-ów, a szczególną formą tej służby była łączność kanałowa (podziemnymi kanałami kanalizacyjnymi), którą pełnili m.in. chłopcy z 227. plutonu harcerskiego nazywani „szczurami kanałowymi”.

Najbardziej znaną formą zaangażowania Zawiszków była Harcerska Poczta Polowa, jednak włączali się również w różne działania pomocnicze, a nawet bywali łącznikami.

W Powstaniu Warszawskim brał też udział nie wchodzący w skład Szarych Szeregów harcerski batalion „Wigry”, a także oddziały sformowane przez Hufce Polskie.

Po „wyzwoleniu”

Wypierające Niemców z ziem polskich wojska sowieckie przekazywały administrację po przejściu frontu powołanemu w Moskwie Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego (PKWN), nie uznając podległych rządowi na uchodźctwie instytucji Polskiego Państwa Podziemnego i traktując Armię Krajową jako wroga. W tej sytuacji naczelnik Szarych Szeregów Leon Marszałek ogłosił 17 stycznia 1945 r. ich rozwiązanie, a 25 marca rozwiązano Pogotowie Wojenne Harcerek. Tymczasem we wznowiających pracę polskich szkołach odtwarzano drużyny harcerskie. 30 grudnia 1944 r. szef resortu oświaty PKWN wydał rozporządzenie w sprawie wznowienia działalności ZHP i powołał jego nowe władze. Pierwszym przewodniczącym ZHP został instruktor z Rzeszowa Stanisław Nowakowski. W październiku w działalność organizacji włączył się Aleksander Kamiński i część instruktorów z rozwiązanych Szarych Szeregów.

Część środowisk harcerskich pozostawała jednak w konspiracji (której członków nazwano później Żołnierzami Wyklętymi lub Niezłomnymi). W konspiracji pozostawało też Harcerstwo Polskie („Hufce Polskie”). Środowiska te dotknęły brutalne działania komunistycznego aparatu represji i wielu przepłaciło swoją niezłomność życiem lub więzieniem.

Początkowo ZHP, którego liczebność przekroczyła stan sprzed wojny, mogło prowadzić dość swobodną działalność. Jednak po sfałszowanych wyborach w 1947 r. i całkowitym przejęciu władzy w Polsce przez komunistów, zaczęli oni narzucać organizacji swój program, odsuwać od pracy instruktorów działających zgodnie z tradycyjnymi wartościami harcerskimi, a w końcu doprowadzili do likwidacji ZHP.

Poza granicami

Już przed II wojną światową w wielu krajach, gdzie mieszkali polscy emigranci, powstawało polskie harcerstwo. W czasie wojny docierali tam uchodźcy, a wśród nich harcerki, harcerze i instruktorzy (wielu z nich służyło w tworzonych na terytorium naszych sojuszników oddziałach polskiego wojska). We Francji znalazł się też przewodniczący ZHP Michał Grażyński i wybitna instruktorka Olga Małkowska, którzy tworzyli struktury emigracyjnego ZHP.

Szczególną grupą uchodźców byli cywile ewakuowani w 1942 r. z ZSRS wraz z armią gen. Andersa (ok. 37 tys.). Mieli za sobą ciężkie przeżycia deportacji całymi rodzinami z wschodnich ziem polskich i ekstremalnie trudnych warunków życia na zesłaniu, gdzie wiele osób traciło życie. W grupie tej było wiele dzieci, również sierot. Część młodzieży wcielono do wojska jako junaków, a ludność cywilna została rozlokowana w różnych miejscach na świecie. Polskie osiedla powstały m.in. w Indiach, Ugandzie, Tanganice, Południowej Afryce, Nowej Zelandii i Meksyku. Wszędzie tam powstawały drużyny harcerskie, obejmując w 1945 r. ok. 12 tys. dzieci i młodzieży.

Po wojnie wielu Polaków pozostało na emigracji obawiając się powrotu do rządzonego przez komunistów kraju, wielu też pochodziło z terenów przyłączonych do ZSRS. 2 lutego 1946 r. reprezentanci harcerstwa polskiego z różnych krajów spotkali się w Enghien-les-Bains pod Paryżem i powołali władze Związku Harcerstwa Polskiego działającego poza granicami kraju (ZHP pgK), obejmujący polskie środowiska harcerskie na całym świecie.

Opracował :

Zenon Fajger

Główny specjalista

Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej

IPN Oddział w Rzeszowie

